

JAY GÁPLERDE SALSTÍRMALÍ MÁNINIŇ BIDIRILIW USÍLLARÍ

Allaniyazova Sh.

Berdaq atındaǵı QMU, qaraqalpaq til bili kafedrası docenti

Baxtıbaeva Sh.

Berdaq atındaǵı QMU, qaraqalpaq tili qánigeligi magistrantı, Nókis qalası.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308587>

Salıstırmalı gáplerdiń mazmunında logikalıq kategoriya bolǵan salıstırıw óz sáwlesin tabadı. Bunday gápler dúnya tilleriniń derlik barlıǵında bolıp, biraq olar formalıq jaqtan ayırmashılıqqa iye. Salıstırmalı jay gáplerdiń mazmunlıq hám sintaksislik qurılısın úyrenen ekenbiz, bul gáplerdiń dúziwshilerin anıqlap alıw lazım. Til bilimindegi salıstırmalı mánidegi jay gáplerdi 2 túrge bólip úyrensek maqsetke muwapıq boladı: 1) Sap salıstırmalı konstrukciyalı gápler, 2) Uqsatıw mánili gápler [1, 69].

I. Sap salıstırıw mánili jay gápler. Bunday dúzilistegi gáplerde bir predmet (process, hádiyse t.b.) ekinshisi menen uqsatıw maqsetinde emes, al kerisinshe birin ekinshisinen ajratıw, parıqlaw ushın salıstırıladı. Bunda salıstırılıp atırǵan predmetlerdiń ekewi de birdey belgige iye boladı [1, 72].

Sap salıstırmalı mánidegi jay gápler tómendegi jollar arqalı jasaladı: 1) **Shıǵıs sepligi qosımtaları (-dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen)** etalon sózge (etalon – bul qanday da bir sózge teńeletuǵın obyekt.) qosılıp, salıstırıw mánili jay gáplerdi dúzedi. Máselen: *Uyat ólimnen kúshli (naqıl). Miyman – atańnan ullı (naqıl). Tikózek awılında gúz jıldıǵıdan erte hám qolaysız keldi (K.Karimov. Ağabiy. III. Aqqapshıq). Sebebi, maymil haywanlar ishinen Arıslannan da, Jolbarıstan da aqıllı góy (M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları»).* Bunday biznesti oylap tabıw **keshegi restoran ashqannan qıyın boladı** ((M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları»)). *Suw ómirde de paldan mazalı bolmaydı (M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları»).* *Bolmasa bazarǵa aparǵanda ana qızıl qoraz mına gúláńgirińnen on ese abıraylı (M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları»).*

2) Salıstırmalı jay gáplerdiń dúzilisinde **qaraǵanda, góre, beter** kómekshi sózleri de belgili orın tutadı. Mısalı: *Bunıń nátiyjesinde kókirek sütün emgen balalarda jasalma awqatlandırılatuǵın balalarǵa qaraǵanda kemqanlıq keseli kem ushıraydı (“E.Q” gazetası). Qusxanalılar olardan góre sizlerge jaqın,- dep gápti bóldi Ağabiy (K.Karimov. Ağabiy). Jurınbay biyshara Bektemir dese ishken asın jerge qoyatuǵın Hákimquldan beter sadıq dostı edi (K.Karimov. Ağabiy)*

3) Kópshilik naqıl-maqallarda birdey sóz, yaǵnıy **jaqsı** sózi salıstırıw belgisi, tiykarı bolıp xızmet etken. Bunday jaqsı sózi arqalı salıstırıw tilde, basqa da tarawlarda kóp ushırasatuǵın jaǵday. Sol menen birge, artıq sózi de kontekstlik

jaqtan jaqsı mánisin beredi. **Qayırsız boydaqtan** qayırlı qoyshı jaqsı (naqıl). **Jaman tuwısqannan** jat jaqsı (naqıl). **Ámirdiń asınan** paqırđıń mushı jaqsı (naqıl). **Jaman joldastan** tayaq jaqsı (naqıl). **Elli gápten** belli gáp jaqsı (naqıl). **Jaqsı ótirikten** jaman ras jaqsı (naqıl). **Ortaq ógizden óz buzawım** jaqsı (naqıl).

Sonıń menen birge salıstırw belgisi túsip qaldırılğan, biraq kontekst arqalı bul belgini anıqlawğa bolatuǵın salıstırmalı jay gáplerdi naqıl-maqallar tilinde de ushıratıwǵa boladı. Máselen: **Ash qulaqtan** tınısh qulaq (naqıl). **Mıń ğıybattan** bir ádalat (naqıl). Joqarıdaǵı naqıl-maqallarda salıstırw belgisi "jaqsı" sóziniń túsip qalğanın gáptiń mánisin túsiniwge qıyınshılıq payda etpeydi, dep oylayman. Óytkeni, biz basında aytıp ótkenimizdey, kóbinese naqıl-maqallarda "jaqsı" hám "jaman" degen salıstırw tiykarların ushıratamız.

4) Jay gáplerdiń quramında **artıq** sóziniń qollanıwı arqalı da salıstırwshılıq máni ańlatıladı. Máselen: Tıń-tıńlağan tınshıdan, **Qazan uslağan qatın artıq** (naqıl). **Tañdaǵı tawıqtan búgingi máyek artıq** (naqıl). **Alalmağan qustan alamoyın gúrji artıq** (naqıl).

5) Jáne de, “jaqsı” sózi menen bir qatarda “**jaman**” sóziniń salıstırw tiykarı, belgisi sıpatında de teńdey dárejede ónimli jumsalatuǵının naqıl-maqallar tilinde kóriwge boladı. Máselen: **Jaman jiyen jawdan jaman** (naqıl). **Júre otırған júrgennen jaman** (naqıl). **Qurı wáde órten jaman**(naqıl). **Jaǵımpaz jawdan jaman** (naqıl). **Sharshaǵannan hawlıqqan jaman** (naqıl). **Alımsaqtan salaqlıq jaman** (naqıl). **Alıstaǵı dushpannan, Ańılıp júrgen dos jaman** (naqıl).

6) Kelbetlik hám ráwishtiń dáreje formaları da (**-ıraq, -irek, -raq, -rek, -law, -lew, -ǵısh, -gısh, -ǵılt** h.t.b) sap mánidegi salıstırmalı jay gáplerdi dúziwde ónimli jumsaladı: “*Jannanı onıń menen birge **tinshıraq** jerge jibersem qalay bolar eken?*” (K.Karimov. *Aǵabiy. IV. Qıstıwmet*). *Saqalı **súmpeklew**, jaǵına júdá qonımlı (T. Q). Biyday mennen kóre saǵan **kóbirek** kerekdur* (K.Karimov. *Aǵabiy. IV. Qıstıwmet*). *Eshmurat Amanbay palwannan **kóbirek qáwiplirek*** (K.Karimov. *Aǵabiy*).

II. Uqsatıw mánili salıstırmalı jay gápler. Tilde salıstırw qubılısı – bul ulıwma túsiniq. Onıń kórinisleri bolğan uqsatıw, teńew, salıstırw, qarama-qarsı qoyıw sıyaqlı hádiyseler ózine tán ózgeshelikleri menen bir-birinen ajıralıp turadı. Bul túrlerden biri kórkem bayanlawda jiyi qollanılatuǵın uqsatıw mánili salıstırmalı gápler esaplanadı. Uqsatıw mánili salıstırmalı jay gáplerdiń bildiriliwi 2 túrli boladı: 1) uqsatıw tiykarı kelbetlik sóz arqalı, 2) uqsatıw tiykarı feyil sóz arqalı [2, 31]. Uqsatıw kóbinese, *-day, -dey, -tay, -tey qosımtaları* arqalı, sonday-aq, siyrek jaǵdayda *kibi, sıyaqlı, tárizli* kómekshi sózleri arqalı da jasaladı. Máselen: *bulaq suwında **tinuq** kewil, qumırısqaday **miynetkesh** adam, ay kibi **nurlı** júzleri h.t.b.* Bul mısallardan kórinip turǵanıday, adam yamasa basqa da

sózler (kewil, adam, júzi) sóz dizbeginiń quramındaǵı uqsatıw tiykarına (tınıq, miynetkesh, nurlı) salıstırılıp, kórkem boyawlarda berilip tur.

Uqsatıw tiykarı feyil sózler arqalı bildirilgen salıstırıw subyekti hám salıstırıw etalonı (qanday da bir sózge teńeletuǵın obyekt) shaxs yamasa predmet arqalı da bildiriliwi múmkin. Máselen: *Aygúl kesel adamday zorǵa kózin ashtı.* Bul gápte salıstırıw subyekti - Aygúl, salıstırıw etalonı – kesel adam, demek, ekewi de shaxs. Al, salıstırıw tiykarı xızmetin *kózdi ashıw* is-háreketi atqarıp kelgen.

Uqsatıw mazmunındaǵı gáplerde kórsetiletuǵın pikir derlik báháma entimema formasında boladı. Entimema (grekshe enthymema – «pikir», «talqılaw») – bul tiykarlardıń biri (bas aǵzaniń birewi) yaǵnıy nátiyjesi anıq ayılmaytuǵın, biraq kontekst arqalı túsiniwge bolatuǵın deduktiv juwmaq. Ol sóylewdi ıqshamlastırıw hám tınlawshını ózine qaratıwda ónimli jumsaladı. Máselen: *Kóylegi qarday.* Bul gápte salıstırıw subyekti – kóylek, salıstırıw etalonı – qar, salıstırıwdıń formalıq kórsetkishi -day qosımtası, biraq, gápte salıstırıw tiykarı berilmegen. Eger salıstırıw tiykarı qollanılgan jaǵdayda gáp tómendegishe kóriniske iye bolar edi: *Kóylegi qarday aq.* Bunda *aq-* salıstırıw tiykarı bolıp esaplanadı. Lekin, aq sózin qollanbay-aq, gáp túsiniwli mazmunǵa iye bolıp tur. Óytkeni, qar aq reńde ekenligi hámmege belgili. Solay eken, joqarıdaǵı gáptiń semantikasına qarasaq, kóylektiń aq reńde ekenligi, onı qarǵa uqsatıw, salıstırıw arqalı ańlasılıp tur.

Uqsatıw ózine tán lingvistikalıq qurallar járdeminde hám olardıń qatnasıwısız da júzege keledi. Soǵan qaray uqsatıwdı 2 túрге ajratıwǵa boladı: 1) qurallı uqsatıw (yaǵnıy mánili qurallar arqalı), 2) quralsız uqsatıw (yaǵnıy uqsatıw qurallarınıń qatnasısız) [2, 31]

Ashıq uqsatıw degende uqsatıwdıń mánilik qurallar – **day (-dey) qosımtası, sıyaqlı, tárizli, tap sonday, misli, mısalı, kibi, sıyaqlı kómekshi hám de janapaylar, óz almasıǵı, uqsaw feyili** járdeminde payda bolıwı túsiniledi. 1) **day (-dey) qosımtası** arqalı jasalgan uqsatıwlar basqalarına qaraǵanda ónimli jumsaladı [3, 133]. Máselen: *Aǵabiydiń qılıstay ótkir sózlerin awdarıwın awdarsa da, bul sózlerden rus tóreleri renjip qala ma dep gúmanlangan dilmash birewdiń gápiniń izin juwıp-shayıwdı gózlep, ózi sóyledi (K.Karimov Aǵabiy). Pútkil uezd uyası buzılǵan hárrelerdey gúwlep turıptı (K.Karimov Aǵabiy. IV. Qısıwmet).* Joqarıdaǵı 1-mısalda salıstırıw predmeti - sóz, uqsatıw tiykarı – ótkir, al salıstırıw etalonı (uqsatılıp atırǵan zat) – qılısh sózleri esaplanadı. Onda *-day* forması arqalı ashıq usılda salıstırmalı gápti payda etken. Keyingi mısalda bolsa basqasha. Yaǵnıy, onıń uqsatıw tiykarı – joqarılardan ózgeshe túrde **feyil sóz (gúwlep turıptı)** arqalı ańlatılıp, **uezddi uyası buzılǵan hárrege** *-day* qosımtası járdeminde uqsatıw arqalı uqsatıw mánidegi salıstırmalı jay gáp ańlatılıp kelgen. Demek, tilde

-day, -dey, (-tay, -tey) formaları arqalı jasalğan ashıq uqsatıwlar kórkem bayanlaw maqsetinde ónimli jumsaladı hám obrazlılıqtı kúsheytedi.

2) **kibi kómekshi** sózi arqalı jasalğan uqsatıwlar: *Otarba “lars-lars” ettirip, búyirin soǵıp dep alğan bahaybat maqluq kibi kúshendi, soń oljasına hámle qılğan jolbarıs kibi uzaq waqıt otırıp turdı da alǵa umtıldı (K.Karimov «Aǵabiy» IV. Qısıwmet). Qandaydur sıyqırlı kúsh turǵan jerinde qaqqan qazıq kibi irkip tasladı (K.Karimov Aǵabiy. IV. Qısıwmet). Soń bógeti alınan tarnawdan alǵa qaray jónkilip aqqan suw kibi aǵıldı (K.Karimov Aǵabiy. IV. Qısıwmet). Gúzgi dala qara maqpal kibi túndi jamıldı (K.Karimov Aǵabiy).*

3) **Misli kómekshisi.** *Shańaraqtan keregeler taman misli túńlikten túsip túsip turǵan quyash nurlarına megezgen, kózdiń jawın alatuǵın qızıl qurlar tartıldı (K.Karimov Aǵabiy. III. Aq qapshıq).*

4) **Megzes kómekshisi** arqalı: *Ol qádimgi sáwbetten ózgeshe, kóbirek sawal-juwapqa megezep keletuǵın edi (K.Karimov Aǵabiy. IV. Qısıwmet). Onı ushqan qusqa mezetip aytar edi (G.Esemuratova Shıǵarmaları. V tom). - Áy, seniń tiliń ótkir oraqqa mezeydi bılay kelse de, bılay kelse de orıp túseseń, -dedi Erejep kúlip (K.Karimov Aǵabiy). Ash belinde tawlanǵan burın, megzer táǵdir iyrimlerine (B.Genjemuratov). Saǵınıshım megzer shólge, Nóser-nóser seller kerek (B.Genjemuratov)*

5) **Uqsaw** sózi arqalı: *Saatqa uqsagannıń, barlıǵı saat emes (B.Genjemuratov “Saratan” (qosıq hám poemalar toplamı))*

6) Sonday-aq, **ózi** almasıǵı arqalı da uqsatıw mánili salıstırıw kelip shıǵadı: *Qız kempir apamnıń dál ózi (G.Esemuratova Kempir apamnıń romanı).* Bul jerde **dál** sózi **ózi** menen birge qatar qollanılıp, uqsatıwdı ele de kúsheytiw wazıypasın atqarǵan.

7) **Tap** janapayı da salıstırıw mánide keledi: *Tap burın kórmegen biytanısqalanıń bası berk kóshesine kirip qalǵanday boldım (Sh. Seytov Iǵbal soqpaqları).*

Jabıq uqsatıw bolsa, joqarıdaǵı grammatikalıq formalarsız keliwi arqalı uqsatıw mánidegi salıstırmalı gápti dúzedi. Ádette, bunday gápler kitap oqıwshısına ekspressivlik jaqtan joqarı, kórkem boyawlarǵa bay hám tásirli bolıp jetip baradı. Máselen:Hárkimniń ósken jeri – *Mısır sháhári (naqıl).* Bul qosıq qatarlarında tuwılıp ósken jerin bolsa Mısır sháhárine heshqanday grammatikalıq quralsız uqsatıw arqalı emocional-ekspressivlik ańlatılıp tur.

Juwmaqlap aytqanda uqsatıw, teńew sózlerin sinonim sıpatında alıp qarasaq boladı. Biraq, olar bir qubılıstıń ataması emes. Salıstırıw joqarıda aytıp ótken, uqsatıw, teńew, sap salıstırıw, qarama-qarsı qoyıw hádiyseleriniń bárine ortaқ bolıp, ulıwmalıq tildegi termin sıpatında ele de tolıǵıraq izertlewdi talap etetuǵın máselelerdiń biri desek boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Шоабдурахманов Ш. Асқарова М. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент . 1980.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликниң ифодаланиши. Тошкент, 1983.
3. Асқарова М., Қосимова Қ. Ўзбек тили, Тошкент, 1976.
4. Баскаков. Н. А. Каракалпакский язык. IV том, Лексика. Нукус, 1996.
1. 5. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазирги қазақ тили (синтаксис). Алматы, 1971.
5. Ҳэзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. -Нөкис: “Билим”, 1986.
6. Ҳэзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. -Нөкис: “Билим”, 1996.
7. Махмудов Н. Ухшатиш содда гапларда семантик-синтактик асимметрия // Ж. Узбек тили ва адабиёти.-1986. -№ 6.
8. Каримов К. Ағабий (I-II китаплар). – Нөкис, 2013.
9. Каримов К. Ағабий. III. Аққапшық. – Үргениш, “Хорезм”, 2016.
10. Каримов К. Ағабий. IV.Қысыўмет. – Нөкис, “Қарақалпақстан”, 2017.
11. Есемуратова Г. Шығармалары. V Том. – Нөкис, “Илим”, 2018.
12. Есемуратова Г. Кемпир апамның романы. – Нөкис, “Jeti ıqlım”, 2022.
13. Сейтов Ш. Ығбал сокпақлары. Нөкис. Қарақалпақстан. 1971.
14. Генжемуратов Б. Саратан (Қосықлар хэм поэма). Нөкис, “Қарақалпақстан”,1990.
15. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 88-100-томлар.- Нөкис, “Илим”, 2015.
16. <https://www.wikipedia.org>